

İBN HALDUN'A GÖRE TOPLUM VE ŞEHİR SOCIETY AND CITY ACCORDİNG TO İBN KHALDUN

Ferhat ATEŞ*
Tuncer UTKAN**

Öz

Tarihten bugüne şehir ve toplum kavramları üzerine yazılmış birçok eserin olduğu bilinmektedir. Kalem alan her eser, bahse konu olan şehir ve toplumun iç dinamiklerini, nevi şahsına münhasır özelliklerini yansıttığı ölçüde değerlidir, yol göstericidir. Ancak Osmanlı'nın son dönemlerinden başlayan ve cumhuriyet döneminde ayyuka çıkmış bir çelişkinin olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Bu çelişki, Batı şehrine ve toplumuna ait kavramları, Doğu, İslam, Türk şehir ve toplum yapısını açıklamak için kullanmaya çalışmaktan kaynaklanmaktadır. Batı menşeli olan her "şey"e tapınma patolojisinin doğuya yansımaları, kayda değer birçok eserin ve düşünürün görmezden gelinmesi olarak tezahür etmiştir. Bu durum bazen bilinçli ideolojik bir saplantı olarak, bazen de bilinçsiz- zaruri olarak ortaya çıkmıştır. Batıda yüzyıllar sonra, toplumla ilgili tartışılacak konular hakkında teoriler geliştirmiş, sosyolojinin temellerini atmış İbn Haldun bu düşünürlerden biridir. Zira çehrelerin sadece batıya döndüğü modern zamanlarda yine batıdan ünlü bir tarih felsefecisinden, Arnold Toynbee'den, İbn Haldun hakkında yapılan değerlendirme düşündürücüdür: "O herhangi bir zamanda herhangi bir zihin tarafından yaratılmış en büyük tarih felsefesinin sahibidir."

Gelinen noktada, İbn Haldun üzerine yazılan birçok eserin olduğu görülmektedir. Bu âcizane metin bütün bu emeklerin içinde bir zerre olabilmek gayesine sahiptir. Çalışmadaki temel amaç; İbn Haldun'un şehir ve toplum üzerine düşüncelerini anlamaya ve açıklamaya çalışarak 14. yüzyılda kaleme alınan bu düşüncelerin genel olarak güncelliğini koruduğunu vurgulamaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, Şehir, Umran.

Abstract

It is certain that, there are a lot of works written about concepts of city and society from past to today. Each treatises committed to paper are valuable and guiding to the extent that but if they reflect inner dynamics of society and its unique characteristics (sui generis). However, it should be emphasized that there has been existing and surviving a paradox starting from the late Ottoman period to and in the Republican Era. This paradox stemmed from endeavour to explain Eastern, Islamic and Turkish social institutions by Western concepts which are related to Western cities and societies. Because of this pathological worshipping to western original every 'things' caused to ignore many genuine and respectable, but non western, works and thinkers. This has been sometimes occurred as an conscious ideological obsession attitudes and or sometimes as an unconscious but necessary imperatives. Ibn Khaldun who is a promoter of basis of sociology and also developed social theories that discussed centuries later in the west is one of these thinkers. It is worth pondering that in a age of western thought hegemony, Arnold Toynbee, a modern western famous philosopher, has made following provoking evaluation about Ibn Khaldun: "He is owner of the greatest philosophy of history ever created by any mind."

We can say that one can see there are a lot of works written up about Ibn Khaldun. It is aimed that to be, at least, a particle to be building into existing works. The primary objective of this study is to understand and also try to clear Ibn Khaldun's thought, written in Fourteenth Century, on cities and societies and also try to show their validity for nowadays.

Keywords: Ibn Khaldun, City, Umran.

Giriş

*"İbn Haldun, ortaçağın karanlık gecesinde muhteşem ve münzevi bir yıldız;
ne öncüsü var ne devamcısı...
O, kendi semasında tek yıldız"*
Cemil Meriç

İbn Haldun'da toplum ve şehir ilişkisinin ele alındığı bu çalışmada genel olarak asabiyet, umran, bedevi ve hadari kavramları ele alınarak bu kavramlar şehir ve toplum bağlamında değerlendirilmiştir. İbn Haldun'un Mukaddime'si yararlanılan temel eser olmakla birlikte İbn Haldun'un devlet, toplum, ekonomi teorileri üzerine yazılan çeşitli eserler, yüksek lisans - doktora tezleri ve makalelerden de ayrıca önemli bilgiler edinilmiştir. Bu çalışmalardan sağlanan katkılar, bilimsel araştırma kurallarına tam olarak riayet etmek kaydıyla, ilgili çalışmalar referans gösterilmiştir. İtiraf etmek gerekir ki; çalışma esnasında, İbn Haldun ile alakalı ulusal ve uluslararası literatürde zengin bir kaynak listesiyle karşılaşılmıştır. Bu durumun

* Öğr. Gör., Aksaray Üniversitesi, Şereflikoçhisar B.C. MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, ferhatates@aksaray.edu.tr

** Öğr. Gör., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, MYO, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Bölümü, tutkan@agri.edu.tr

memnuniyet verici olduğunu belirtmek gerekir. Ancak İbn Haldun'un sadece şehir teorisini mikro anlamda ele alan bir eserle karşılaşmamıştır. Bu noktada doldurulması gereken önemli bir boşluğun varlığı söz konusudur. Bu çalışma, böylesine ulvi bir vazifenin "önsöz"ü olma amacını taşımaktadır.

İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed (Tunus 1332 - Kahire 1406), birçok alanda, kendine özgü fikirleri ve metoduyla sonraki nesiller üzerinde derin etkiler uyandırmıştır. Hatta gelinen noktada, sosyal bilimler kürsülerinde Avrupa menşeli düşünürlere¹ referansta bulunularak anlatılan teorilerin fikir babası olduğu şeklinde değerlendirmelerin olduğunu belirtmek gerekir (Uludağ, 2013:6). Tarihçi, tarih felsefecisi, toplum bilimci, siyasetçi, devlet adamı şeklinde vasıflarla anılan İbn Haldun'u tanımlayacak en kapsamlı kavramın "filozof" olduğu söylenebilir (Lacoste, 2012:7), (Enan, 1944:3). Zira eserlerinin içeriğine bakıldığında; tarihten, ekonomiye siyasetten sosyolojiye, din ve ahlaktan şehir ve şehirleşmeye birçok konuda, yeryüzünde insan var oldukça, geçerliliğini koruyacağı düşünülen fikirler manzumesiyle karşılaşılacaktır. Esasen İbn Haldun'un felsefeye bakışı iki yönlü olarak değerlendirilebilir. Bir taraftan, Gazali bakış açısıyla, felsefeyi bir metafizik, ilahiyat, ahlak ve medeni siyaset olarak mahkûm etmek gerektiğini kabul ederken, öte yandan, doğal varlıklar alanında, felsefi akıl ve düşüncenin kesin, zorunlu, doğru önermelere, hakikatlere ulaşabileceğini iddia etmektedir. İbn Haldun'un bu bakış açısı, İslam'da felsefeyi yeniden diriltmek isteyen bir düşünür olduğu anlamına gelebilir (Arslan, 2009:17-18).

Meriç'e göre İbn Haldun, hem medeniyet tarihinin hem de sosyolojinin kurucusudur. Çünkü sosyal bilimlerin dayandığı temel prensiplerden birçoğunu ilk defa ifade etmiş ve uygulamıştır (Meriç, 1996: 149). Gerçekten de İbn Haldun, hem İslam tarihinde hem de dünya düşüncesi tarihinde özel bir yere sahiptir. İslami düşünce geleneğindeki süreklilik ve biat kültürünün aksine düşünceleri özgündür. Bu anlamda kendisinden önce gelen düşünürlerden faydalanmakla birlikte onlardan herhangi birinin devamı, takipçisi niteliğinde eserler vermemiştir. Bağımsız bir bilim dalı olarak, "Umran İlmi" bu özgünlüğün neticesinde ortaya çıkmıştır. Ancak Müslüman âleminde veya dünya genelinde, uzun yıllar boyunca İbn Haldun'un düşünce yöntemi keşfedilememiştir. Uzun yıllar Akdeniz'in derinliklerinde keşfedilmeyi bekleyen bir inci tanesi misali, düşünceleri ve metodu itibarıyla insanı-toplum-devleti, özcü bir bakış açısının taassupçu yaklaşımından uzak bir şekilde ele alarak çözümlenmiştir. 17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde, 19. yüzyıldan itibaren ise Avrupa'da önem kazanmaya başlayan İbn Haldun'un 20. yüzyılda dünya genelinde adı duyulmaya başlanmıştır. Özellikle ünlü eseri "Mukaddime" ile tanınan düşünür bu eserinde devlet, toplum, tarih, ekonomi gibi birçok konuya değinmiştir. Orijinal dili Arapça olan Mukaddime, İngilizce, Fransızca, İspanyolca, Portekizce, Hintçe, Japonca, Rusça, Farsça gibi birçok dile çevirmiştir (Uludağ, 2013:5).

Şehir, insanın hayatını düzenlemek üzere meydana getirdiği en önemli, en büyük fiziki ürün ve insan hayatını yönlüten, çerçeveleyen yapıdır. Bu yapıya şekil veren tercihler, kaynağını, ikamet eden insanların ve toplumların inançlarından, dinlerinden almaktadır. Dolayısıyla şehir, toplumsal ilişkilere biçim veren, insanlar arası mesafelerin asgariye indiği mekânlardır (Cansever, 2016:103). Bilge Mimar Turgut Cansever'in şehir tanımı, hadari toplumun mekânı olan şehrin sosyal ilişkilerin en yoğun olarak yaşandığı, sebep asabiyeti ile şekillenen toplumu ve şehri hatırlatmaktadır. Demek ki; kadim toplumlarda olduğu gibi modern toplumlarda da toplum ve kent, dolayısıyla sosyoloji ve kent bilimi arasında belirleyici bir ilişki söz konusudur. Modern sosyolojinin kurucusu olarak takdim edilen İbn Haldun, esasen toplumdan bahsederken dolaylı olarak kent, kentli ve kent hayatından da söz etmiştir. Bu anlamda İbn Haldun'un,

¹Siyaset, sosyoloji, ekonomi ve tarih alanlarında İbn Haldun'un düşüncelerinden etkilenen birçok batılı düşünürün olduğu söylenebilir. Bu kapsamda Thomas Hobbes'tan Emile Durkheim'a, Nicolo Machiavelli'den Montesquieu'ya, Karl Marks'tan Charles Darwin'e, Auguste Comte'dan Arthur Laffer'e uzun bir liste yapılabilir. Ancak bu teorileri geliştiren düşünürler İbn Haldun'a herhangi bir atıfları söz konusu değildir. Buradaki ironiyi Cemil Meriç, "Umrandan Uygurluğa" (s.141) isimli eserinde şu satırlarla dile getirmiştir: "Michelet, üstadı Vico'yu tanıtırken; "ondan evvel, tarih ilminin tek kelimesi bile söylenmemişti" der. Karl Marx, tarihî maddeciliğin mübeşşirini bir kere bile anmaz. Max Weber'e göre, içtimai ilimlerin yaratıcısı Avrupa'dır. Sosyoloji tarihçileri de sosyolojinin kurucusunu dünyaya gelmemiş farz ederler. İrfanıyla övünen bir kıtanın, havsalaya sığmaz hayâsızlığı veya cehaleti..."

² İbn Haldun, iki binli yıllarda Türkiye'de üzerinde çokça tartışılan, konuşulan, yazılan isimlerden biri olmuştur. Şüphesiz bu durum, İbn Haldun ve onun döneminde, öncesinde ve sonrasında yaşayan İslam düşünürlerinin teorilerinin daha yakından tanınması için de önemli bir fırsat olarak değerlendirilebilir. Bu düşüncenin kapsamlı bir eğitim sistemi olarak ele alınmasıyla, son ikiyüz yılda batıya karşı oluşan fikri anlamda "aşağılık" duygusunun getirdiği sorgulanamaz bağımlılığın terkedilerek "doğu" ve "batı" düşünürlerinin bir diyalektik çerçevesinde ele alınmaları daha sağlıklı sonuçların elde edilmesini beraberinde getirecektir. Bu minvalde, 2015 yılında, Türkiye Gençlik ve Eğitime Hizmet Vakfı tarafından kurulan ve 21 Mayıs 2017 tarihinde, devlet üst düzey yetkililerinin katılımı ile resmi açılışı yapılan İbn Haldun Üniversitesi (İHÜ) somut bir örnek olarak gösterilebilir. Hatta açılış töreninde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, konuşmasının bir bölümünde "...Auguste Comte gibi birçok açıdan sorunlu batılı bilim adamlarının sosyolojiye katkısı önemsenirken bu şahısların fikirleri kabul görürken, İbn Haldun adeta mahkûm edilmiştir..." şeklindeki değerlendirmesi aslında reddi miras üzerine kurulan cumhuriyetin "aydınları" tarafından yok edilmeye çalışılan umran'a bir selam; aynı zamanda inşa edilmeye çalışılan "yapay asabiyet" anlayışına bir eleştiri olarak okunabilir.

özellikle soyut kavramları ustaca kullanarak teori kurma becerisiyle düşünüldüğünde, aynı zamanda bir şehir kuramcısı olarak da tanımlanması mümkündür (Lacoste, 2012:137-151).

Toplumların tarih içinde ulaştıkları belli bir üretim düzeyi ve bunun gerektirdiği toplumsal örgütlenmelere bağlı olarak şehir şehirler ortaya çıkmış ve bu aşamadan sonra şehir ve şehirleşme meselesi toplumların değişmesi, dönüşmesi ve gelişmesi ile birlikte daha karmaşık bir hal almıştır. Böylece şehirler aracılığıyla tarihteki toplumsal gelişmelere tanık bulunur ve bu olayların açıklık kazanması söz konusu olur. Ayrıca günümüzde şehir ve toplum ilişkilerinde bir yol haritası olma özelliğinin de altı çizilmelidir (Tuna, 2013:9-10). Tarihten günümüze şehir ve toplumun birlikteliği, ayrılmaz bütünlüğü, “toplumun terakki ettiği mekân olarak şehir” veya “şehrin zuhur ettiği sosyal birliktelik olarak toplum” şeklinde zorunlu okumaları beraberinde getirmektedir. Bu noktada İbn Haldun Mukaddime’nin, “Memleketlere, Şehirlere, Sair Umrana ve Bu Hususa Arız olan Hallere Dair” kısmında, şu şekilde bir tespitte bulunmuştur. “...Bina inşa etmek ve şehir kurmak, refah ve rahatın icabı olan hadari temayüllerdendir. Bu işe bedevilikten ve onun gösterdiği hususiyet ve temayüllerden sonra gelinir. Ayrıca şehirlerde ve kasabalarda abideler muazzam eserler ve büyük binalar mevcuttur. Bu gibi yapılar özel kişilere değil umuma mahsustur. O halde bu çeşit binalar birçok elin bir araya gelmesine ve çok sayıda kişinin yekdiğerine yardımcı olmasına ihtiyaç gösterir...” (İbn Haldun³, 2013:630). İbn Haldun’un 14. yüzyılda, şehir ve toplum ilişkisine dair tespitleri yüzyıllar sonra, aynı minvalde ancak farklı teoriler geliştiren Durkheim, Karl Marks, Manuel Castells, Henry Lefebvre gibi düşünürlerin yanı sıra Chicago Okulu temsilcilerinden Luis Wirth, Robert E. Park ve Ernest W. Burgess gibi şehir sosyologlarının da odaklandığı temel meselelerden biri olacaktır. Bu durum İbn Haldun’un modern siyasal paradigmanın ötesinde, çok yönlü bir bakış açısına sahip olduğunu da kanıtlar niteliktedir.

İbn Haldun’un toplum ve şehre bakış açısı, toplum ve şehir arasında kurduğu ilişkinin boyutları ve önemi nedir? Günümüzde genelde kentleşme özelde ise kent sosyolojisi alanında yapılan çalışmalarda İbn Haldun’un “umran”, “asabiyet”, “bedevi toplum” ve “hadari toplum” kavramlarının izleri var mıdır? “Sosyolojinin kurucu babası” tanımlanmasının yanında pek çok unvanla anılan İbn Haldun’un kadim bir “şehir kuramcısı” olarak anılması mümkün müdür? Çalışmada cevabı aranacak temel sorular olacaktır.

1. İbn Haldun’un Hayatı, Eserleri ve Toplum Teorisi

İbn Haldun’un sadece hayatı ile ilgili ciltlerce eser yazılabilir. Onun kıvrak zekâsı, hırsı, cesareti, gözlem yeteneği, yaşadığı çağ ve coğrafya bir arada düşünüldüğünde maceradan maceraya atılan bir karakterle karşılaşılmaktadır. Çalışmanın odak noktasında İbn Haldun’da şehir ve toplum ilişkisi olması hasebiyle düşünürümüzün hayatı ve eserleri başlıkları kısa ve olabildiğince öz mahiyetinde bilgilerle sunulacaktır.

1.1. İbn Haldun’un Hayatı

“Ebu Zeyd” (Zeyd’in babası), “E’t Tunusi”, veya “Veliyyuddin” olarak da bilinen İbn Haldun’un (Haldun’un oğlu) asıl adı Abdurrahman’dır (Dursun ve Hassan, 2012:49). Kendi ifadesiyle soy kütüğü Abdurrahman İbn Muhammed İbn Muhammed İbn Muhammed İbn el-Hasan İbn Muhammed İbn Câbir İbn Muhammed İbn İbrahim İbn Abdurrahman İbn Haldun’dur (Akyüz, 2004:15). Tam adı ise “Ebu Zeyd Veliyyuddin Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun el-Hadrami” dir. İbn Haldun, aslen Yemen’in Hadramut bölgesinden olup Endülüs’ün fethi esnasında, Endülüs’e (İspanya) yerleşen, daha sonra Kuzey Afrika’ya göç eden köklü bir aile olan Haldunoğulları’ndan gelmektedir. Hicri 732 (1 Ramazan), Miladi 1332 (27 Mayıs) (Enan, 1944:3) tarihinde doğan İbn Haldun yaşadığı bu sancılı dönemdeki toplumsal koşullardan etkilenmiş ve hanedanlıkları, en güçlü dönemlerinden en “hasta” hallerine kadar gözlemleme imkânı bulmuştur (Uludağ, 2013:7-9). İbn Haldun teorilerini geliştirirken tarihi olayları inceleyerek içinde bulunduğu çağın dinamikleriyle sentezleyebilmiştir.

14. yüzyılda Kuzey Afrika’da ve Endülüs’te hem ilim ve fikir hayatı hem de siyasi ve sosyal hayat yönünden bir gerileme durumu söz konusudur. Bu dönemde Hristiyanlar Müslümanları yenerek

³ Osmanlı Devleti döneminde, Şeyhülislam Pirzade Mehmed Sahib Efendi(1674-1749), 1731 yılında Mukaddimenin çevirisini yapmıştır. Ancak Pirzade’nin tercümesinde yer almayan bazı kısımlar (eserin yaklaşık üçte birlik kısmı olan altıncı bölümü) daha sonra Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895), tarafından 1861 yılında çevrilmiştir. Böylece eserin Osmanlıca çevirisi tamamlanmıştır. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise farklı kalemler tarafından Mukaddime’nin çevirileri yapılmaya devam etmiştir. Zakir Kadiri Ugan, Turan Dursun, Süleyman Uludağ ve Halil Kendir tarafından Latin harfleriyle Türkçeye kazandırılan Mukaddime çevirilerinin her biri, takdire şayan birer emek ürünü olarak sunulduklarını belirtmek gerekmektedir. Ancak bu çalışmada Süleyman Uludağ’ın çevirisinden yararlanılmıştır. Çalışmada dipnotlar eklenirken Süleyman Uludağ’ın ismiyle değil eserin asıl sahibi olan İbn Haldun ismiyle atıflar yapılmıştır. Süleyman Uludağ, eserin başında, özellikle Pirzade ve Cevdet Paşa’dan gelen gelenek üzerine Mukaddimeyi tanıtmak ve değerlendirmek adına önemli bilgiler verilmiştir. Bu bilgilerden istifade ederken de İbn Haldun’a referansta bulunulmuştur. Çalışmanın kaynakça kısmında sadece Süleyman Uludağ’ın Mukaddime çevirisi verilmiştir.

Endülüs'ün büyük bir bölümünü ellerine geçirmişlerdir. Görece dar bir alanda sıkışan Benu Ahmer Devleti⁴ baskı altına alınmıştır. Ayrıca bu dönemde Kuzey Afrika boyunca uzanan topraklarda Merriniler⁵, Hafsiler⁶ ve Abdulvadiler⁷ hükmetmekte ancak bu devletlerarasında ciddi geçimsizlikler, kanlı savaşlar söz konusu olmuştur. Bu dönemde Mısır'da Kölemenler (Memlukiler), Irak'ta Celairiler, Anadolu'da ise Selçuklu beylikleri vardı (Uludağ, 2013:7-9). Daha sonra cihan devleti olacak Osmanlı ise henüz kuruluş aşamasındadır. Merkezi örgütlenmenin güçlü olduğu imparatorlukların aksine istikrarsızlığın ve hanedanlıklar arasındaki güç mücadelesinin yoğun olarak yaşandığı bir döneme şahitlik eden İbn Haldun, tecrübelerini üstün gözlem yeteneği ve tarihi bilgisiyle bütünleştirerek devlet, toplum, şehir ve kırsal hayatı üzerine yüzyıllar sonra güncelliğini koruyacak çözümlerle bulunmuştur.

1362 yılında Endülüs, Gırnata'ya giden İbn Haldun, burada Nasriler'in veziri olan ve daha önceden iyi ilişkileri ve dostluğu olan ünlü âlim Lisanuddin b. El-Hatib ve Nasriler'in sultanı Ebu Abdullah Muhammed tarafından son derece iyi karşılanmıştır. 1368 yılında Gırnata sultanından izin alarak, Hafsiler'in emirinin yanında, hanedanlığın en yüksek makamı olan, sadrazam olarak göreve gelmiştir. Bu dönemde, Kuzey Afrika kaynaklı bir kazan misali sürekli güç savaşları ve iktidarın el değiştirmesi durumu söz konusuydu. İbn Haldun yaşadığı bir dizi macera sonrasında 1374 yılında ikinci kez Endülüs'e gitmiş ancak kısa zaman sonra Tlemsan'a dönmek zorunda kalmıştır (İbn Haldun, 2013:38). Bu dönemlerde İbn Haldun'un en etkili silahı, kabileleri ve aşiretleri dolaşarak, hanedanlıklar ve emirler lehine veya aleyhine ikna edici propaganda yapabilme yeteneğidir. Dolayısıyla İbn Haldun ve onun döneminde Kuzey Afrika hanedanlıklarının emirleri arasında karşılıklı oportünist bir politikanın varlığından bahsedilebilir.

Siyasi hayattan çekilmeye karar veren İbn Haldun, günümüzde Cezayir ülkesi sınırlarında olan İbn Selame Kalesi'ne yerleşmiş ve burada her çeşit siyasi faaliyetten uzaklaşarak kendini ilmi araştırmalara vermiştir (İbn Haldun, 2013:40). Burada kaldığı dört sene içinde "el-İber" ismiyle bilinen tarih kitabını ilk haliyle tamamlamıştır. El-İber'in son halini alması ise uzun yıllar alacaktır. Bilindiği gibi İbn Haldun, "Mukaddime" olarak bilinen ünlü eserini "el-İber"e giriş mahiyetinde kaleme almıştır (Say, 2011:17-23). 16 Mart 1406 tarihinde Kahire'de ölen İbn Haldun sufi mezarlığına defnedilmiştir (Uludağ, 2013:22), (İbn Haldun, 2013:353-54).

1.2. İbn Haldun'un Eserleri

İbn Haldun'un en önemli eseri "el-İber" isimli dünya tarihi niteliğindeki kitabıdır. İbn Haldun'a göre bu eser üç kitaptan müteşekkildir. "Önsöz" kısmında, tarih ilminin önemi üzerinde durulmuştur. "Giriş" olarak da bilinen Mukaddime bölümünde "beşeri umran ilminin" çerçevesi çizilmiştir. "Birinci Kitap" kısmında, "umran", "bedevilik", "hadarilik" gibi konular yer almaktadır. İbn Haldun'un Mukaddime adlı kitabından kastedilen aslında el-İber'in "Giriş" ve "Birinci Kitap" kısımlarıdır. Bu bölümlerde geçen konular araştırmacıların daha çok ilgisini çektiğinden dolayı "İkinci Kitap" ve "Üçüncü Kitap" bölümleri Mukaddime'nin gölgesinde kalmıştır. El-İber'in 2, 3, 4 ve 5. ciltlerini oluşturan "İkinci Kitap" bölümünde Araplar, Persler, Yahudiler, Eski Mısırlılar, Türkler, Franklar gibi milletlerin tarihlerini kapsar. El-İber'in 6. ve 7. ciltlerini oluşturan "Üçüncü Kitap" bölümünde ise Berberler'in ve Mağrip'in tarihi anlatılmaktadır. El-İber'in 7. cildinin sonunda et-Tarif olarak da bilinen İbn Haldun'un otobiyografisi yer almaktadır. İbn Haldun, Mukaddime'yi İbn Selame Kalesi'nde inzivaya çekildiği 1374 yılında, ilk şekliyle, beş ay gibi kısa bir sürede bitirmiştir. 1377 yılında ise Mukaddime son halini almıştır. Ancak İbn Haldun Mısır'a gittikten sonra Mukaddime'yi tekrar gözden geçirmiş, çeşitli eklemeler ve düzeltmeler yapmıştır. Bu sebeple Mukaddime'nin Tunus Nüshası ve Mısır'da son şekli verilen "Zahiriye Nüshası" ve "Farisiye Nüshası" arasında önemli derecede farklılık arz etmektedir (Uludağ, 2013:23-33), (İbn Haldun, 2013:80-81).

İbn Haldun'un ünlü eseri el-İber'in yanı sıra başka eserleri olduğu belirtilmekle birlikte İbn Haldun, et-Tarif isimli otobiyografisinde bu eserlerinden bahsetmemiştir. Ancak İbn Haldun uzmanı olan, Prof. Dr. Süleyman Uludağ'ın "rahmetli hocam" olarak takdim ettiği M. Tawit et-Tancı'nin tespitine göre, "Şifau's

⁴ Nasriler veya Kızıloğulları Devleti olarak da bilinen Benu Ahmer Devleti, 1230 yılında Endülüs'te, savunması kolay dağlık bir bölgede, İbnü'l Ahmed tarafından kurulmuş küçük bir Nasri hanedanlığıdır. 1492 yılına kadar varlığını sürdürübilmiştir. İbn Haldun 1363 yılında, Benu Ahmer Devleti'nin başkenti olan Gırnata'ya gelmiş, V. Muhammed el-Gani'nin iktidarı döneminde, burada üç yıl kalmıştır.

⁵ Meriniler, 1196 yılında Fas'ta Berberler tarafından kurulmuştur. 1549 yılına kadar varlığını sürdürmüş olan Meriniler, Endülüste Hristiyanlar ve Nasriler'le olduğu gibi Kuzey Afrika'da Abdulvadiler ve Hafsiler'le mücadele içinde olmuştur.

⁶ Hafsiler, 1228 ile 1574 yılları arasında varlığını sürdürmüş, bazı tarihlerde Kuzey Afrika'nın tamamına hükmedebilmiş Berberi hanedanlığıdır.

⁷ Abdulvadiler, 1236 tarihinde, Tlemsan'da (Tilinsan veya Tlemcen, Cezayir ülkesinde yer alan bir şehir) Abdulvadoğulları tarafından kurulan bir Berber hanedanlığıdır. Küçük bir hanedanlık olan Abdulvadiler, Hafsiler ve Meriniler tarafından sık sık tehdit ediliyordu. Hatta 1359 ile 1389 yılları arasında Merriniler'in hâkimiyeti altına girmiştir.

Sail" (Tasavvufun Mahiyeti) isimli eser de İbn Haldun'a aittir. Eserde tasavvuf tarihinin bir özeti verilmiş ve tasavvufun İslami gelenekteki yeri ve önemi belirtilmiştir (Uludağ, 2013:24).

1.3. İbn Haldun'un Toplum Teorisi

Toplumsal meselelerle ilgili Eflatun, Aristo ve Farabi gibi birçok filozof eserlerinde, ideal hareket tarzının ne olduğunu araştırmaya ve tespit etmeye çalışmışlardır. Aynı konuda Gazali, Maverdi ve Turtuşi gibi düşünürler ise din ve ahlak temelli çözümler önermiştir (İbn Haldun, 2013:86). İbn Haldun kendisinden önceki birçok düşünür gibi toplumsal meselelerin çözümü noktasında, salt idealist bir tarz veya öğüt verici bir metot izlememiştir. O sadece toplumsal olguları inceleyerek bu olguların tabii oldukları genel geçer kanunlara ulaşma arzusundadır. Ahlaki, dini veya ideal bir gayeden ziyade toplumsal ve ilmi bir amaç için hakikati bulmak gayesiyle hareket eden İbn Haldun'a göre toplumsal meseleler, tesadüfi bir şekilde gelişme göstermedikleri gibi bireysel irade sonucu da biçim ve yön almazlar. Ona göre toplumsal gelişmenin kendine has bir takım düzenli kanunları vardır (Hassan, 2010:138). İbn Haldun'un gözlem ve akli kıyaslara başvurarak çeşitli toplumsal çözümler yapması onu pozitif bilimlere yaklaştırmıştır.

İbn Haldun'a göre, insanların toplum haline gelmeleri zaruri bir haldir. Tek tek birey olarak gelişebilmeleri için de öncelikle toplum olarak organize olmak gerekmektedir. Bir arada yaşama, rastlantıların bir sonucu değildir. Dolayısıyla toplum ve şehir değişmez toplum kanunlarının bir tecellisi olarak var olmaktadır. Esasen insan ile hayvan arasındaki temel fark anatomik ve fizyolojik yönlerin çok ötesindedir. Kendi cinsinden olan diğer bireylerle bir araya gelmek, geçimini sağlamak için çeşitli yardımlaşmalarda bulunmak ve bu yardımlaşmanın sonucu olarak cemiyetler halinde yaşamak noktasında insanı "özel" bir yere taşımaktadır (Hassan, 2010:139).

Bu bölümde İbn Haldun'un toplum teorisini "baştan sona" kısaca özetlemekte fayda vardır. İbn Haldun'un gözünde yeryüzü, insanlık medeniyetinin beşiğidir. Bu medeniyetin nirengi noktasında ise insan unsuru vardır. Umrana elverişli bölgelerde bir araya gelen insanlar, süreç içinde toplumsal hayatın başlamasında aktif bir rol üstlenmiştir. Toplumsal hayatın ilk somut belirtileri yarı göçebe ve göçebe şeklinde yaşayan insan topluluklarında görülmüştür. Bu durum, insan ihtiyaçlarının çeşitliliği ve bunu karşılamak için karşılıklı bağımlılık esasını da beraberinde getirmiştir. Asabiyet tam da bu noktadan sonra devreye girmeye başlıyor. Yaşam koşullarının değişmesiyle birlikte, insan ihtiyaçlarının dolayısıyla geçim yollarının da çeşitlenmesi ve işbölümünün ortaya çıkması söz konusu olmuştur. Bu anlamda bedevi toplumsal hayat, daha ileri bir aşama olan hadari toplumsal hayata doğru bir evrilme süreci geçirmiştir. Bu toplumsal hayatı sürdürülebilir kılabilecek olan iki temel şart ise asabiyet ve otoritenin varlığıdır. Böylece toplumsal hayat bedevilikten hadariliğe doğru evrilirken, düzen ve otorite de riyasetten (reislik-başkanlık) mülke doğru gelişme gösterir. İnsanlar bedevi toplumda sadece tabii zorunlu ihtiyaçlarını karşılama çabası sergilerken, hadari toplumda talepler değişmeye ve "gelişmeye" başlar (İbn Haldun, 2013:101-112).

İhtiyaçların çeşitlenmesi ile birlikte, bunların karşılanma usulleri yeni bir iktisadi yapılanmayı meydana getirir. Ziraat ve hayvancılıktan ticaret ve sanayiye yönelen toplumsal aşama yeni meslekler, bilim ve teknik, eğitim, sanat, bürokrasi ile yeni bir toplumsal organizasyon haline gelir. İbn Haldun'a göre bütün toplumları bekleyen bedevilikten hadariliğe, riyasetten devlete (mülke), basit iktisadi faaliyetlerden gelişmiş bir iktisadi sisteme doğru işleyen bir medeniyetler tarihi söz konusudur. Ve bu medeniyet teorisinde şehrin, merkezi bir rol oynadığını belirtmek gerekmektedir (İbn Haldun, 2013:101-112).

İbn Haldun'un toplum teorisinde anahtar kavramlar olarak kullandığı "asabiyet", "bedevilik", "hadarilik" ve "umran" kavramlarının açıklanması, İbn Haldun'da şehir ve toplum ilişkisinin daha açık bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktadır.

1.3.1. Bedevilik ve Hadarilik

Kelime anlamı olarak bedevilik herhangi bir nesnenin ilk önce peyda olan tarafı, ortaya çıkmak, görünmek, çölde-kırda oturmak gibi anlamlara gelmektedir. "Bedeviler" kelimesi ise kırdaki ve arazide ikamet eden, çadır hayatı yaşayan, göçmen, göçebe ve konargöçer anlamlarında kullanılmaktadır (İbn Haldun, 2013:103). İbn Haldun bu anlamlardan hareket ederek "bedevi umran"a ulaşmıştır. "Bedevi Umran" yaylalarda, ovalarda veya besledikleri hayvanların gıdasını sağlayabilecekleri çorak topraklarda ve kum çöllerinde ikamet etmektedirler. Dolayısıyla bedevi kabileler geçimlerini hayvancılık (göçebeler) ve çiftçilik (köylüler) yaparak sağlamaktadırlar. Buradan hareketle bedevi toplumlar, şehir dışı yaşamın tamamını kapsayan genel bir kavram olarak ele alınmıştır. Ancak İbn Haldun bedevi toplumu subjektif bir değerlendirmeye ele almamıştır. Bedevilik İbn Haldun'da başlı başına pejoratif bir anlam ihtiva etmemektedir. Hatta Mukaddime'nin konuyla ilgili kısımlarında bedeviler için; "cesur, fedakâr, sabırlı,

cömert...” gibi tanımlamalar yapılmıştır. Hadari toplumlar için ise; “bencil, hilekâr, şeytan, korkak, kurnaz, menfaatine düşkün, cimri...” tanımları yapılmıştır. İbn Haldun yaptığı gözlem neticesinde, toplumsal şartların zorunlu kıldığı farklı yaşam biçimlerinden dolayı özellikle ahlaki bakımdan bedevi toplumların hadari toplumlardan daha üstün olduğu sonucuna varmıştır (İbn Haldun, 2013:326-329). Bu durum insanın içinde bulunduğu sosyal ve fiziksel şartlarla açıklanmaktadır.

Hadıra ve hadaret kavramları badiyenin zıddı olarak beldeler, kasabalar ve karyeler anlamına gelmektedir. Hadari ise yerleşik olan, şehirde oturan ve göçebe olmayan anlamlarına gelmektedir. Ancak İbn Haldun Mukaddime’de toplum teorisini oluştururken hadaret kelimesini aynı zamanda kültür ve medeniyet manasında da kullanmıştır. Dolayısıyla İbn Haldun’un bedevi ve hadari kavramlarını Arapça sözlük anlamlarının kapsamını aşacak şekilde kullandığını belirtmek gerekir (İbn Haldun, 2013:107).

İbn Haldun’un toplum teorisinde çekirdekte olan bedevi hayattır. Hadarilik daha sonradan zorunlu olarak ortaya çıkmaktadır. Ve kökü bedevi topluma dayanmaktadır. Hadari toplum hayatının olmadığı zamanlarda bedevi hayat türünün varlığı söz konusuydu. İlk insanlar mağaralarda, ormanlarda, ağaç kovuklarında, sahra, çöl ve dağ başları gibi yerlerde yaşarken, öncelikle çadır hayatına geçmiş, ardından köy, kasaba ve şehirler teşekkül etmiştir. Geçimlerini sağlayıp yaşamlarını sürdürmek için insan topluluklarından bazıları ziraat ve ekinle ve bazıları da ürünlerinden yararlanmak için koyun, sığır, keçi, arı ve ipek böceği gibi hayvancılıkla meşgul olurlar (İbn Haldun, 2013:103-112). İşte, geçimlerini ziraat ve hayvancılıkla sağlayanlar mecburen badiyelere yönelirler. Çünkü ekebilecekleri ve hayvanlarını otatabilecekleri geniş alanları şehirlerde değil ancak badiyelerde bulabilirler. Böylece bu toplulukların badiyelerde yaşaması onlar için kaçınılmaz bir durumdur ve bir araya gelip yardımlaşmaları da sadece geçimlerini sağlayıp yaşamlarını sürdürebilecek oranda gıda, barınak ve ısınma ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir (Uludağ, 2013:68-69). Geçimlerini bu şekilde sürdürenlerin durumlar düzeler ve zaruri ihtiyaçlarının üzerinde bir bolluğa ve refah seviyesine ulaşırlarsa, bu durum onları yerleşik düzene geçmeye, şehir hayatının özellikleri olan beslenmede, giyim kuşamda daha iyisini elde etmek için yardımlaşmaya, geniş evlere oturmaya ve şehirler oluşturmaya yöneltir. Bu noktadan sonra bedevi toplumunu yerini hadari toplum almıştır (Şulul, 2013:199-2013). Bu durumu bir tür “kentsel devrim” olarak da okumak mümkündür. Zira artık yeni mekân olan şehir hem hadari toplumun hem de bedevi toplumun doğrudan veya dolaylı olarak bağımlı olduğu bir belirleyici olacaktır.

1.3.2. Asabiyet

İbn Haldun’da asabiyet temel bir kavram olup bedevilik ve hadarilik kavramlarıyla sıkı sıkıya bağlı bir anlam ihtiva etmektedir. Çünkü bedevi toplumların hadari toplumlara dönüşebilmelerinin temelinde asabiyet vardır. Arapça “asebe” kökü, bir kimsenin baba tarafından akrabalarının oluşturduğu topluluğu tanımlamak için kullanılmaktadır. Asabiyet ise, bağ, sinir, bir toplumun ileri gelenleri, baba tarafından olan akrabalara aşırı düşkünlük, onların kayırılması doğrultusunda aşırı çaba göstermektir. Bir başka anlamda asabiyet, sarmak-kuşatmak ve yakınlarını korumada aşırı gitmek demek olup, bir terim olarak, aralarında soy birliği veya başka sebeplerle yakınlık bulunanların, muhaliflerine karşı birlikte hareket etmelerini sağlayan dayanışma duygusu ve ruhu demektir (Uludağ, 2013:74), (Dini Kavramlar Sözlüğü, 2009:28). İbn Haldun’a göre asabiyet, bir ucu bedevilik, diğer ucu ise hadarilikte olan kapsayıcı bir kavramdır. Bu yüzden asabiyet kavramı iki başlık altında incelenmiştir. Birincisi; “nesep asabiyeti” ikinci asabiyet şekli ise “sebepe asabiyeti” olarak tanımlanmaktadır. Nesep asabiyeti, aynı soydan gelme, kandaş olma ile elde edilir (İbn Haldun, 2013:102).

İbn Haldun’a göre, nesep asabiyeti, daha çok bedevi toplumda söz konusudur. Bedevi toplumlar, verimsiz ve kötü yurtlarda çok zor şartlar altında yaşamalarından dolayı, hiç kimse onların arasına karışıp, bu hayatı onlarla paylaşmak istemez ve nesillerden beri de kimse buna yanaşmamıştır. Bu yüzden, onların neseplerinin başkalarıyla karışıp bozulmadığından ve saflıklarının koruduğundan emin olunur. Badiyede bozulmamış, saf haliyle, güçlü bir akrabalık, dayanışma, tutkunluk hissi oluşturan asabiyet, şehirleşme ile birlikte saflığını kaybetmeye ve nihayet yok olmaya yüz tutar. Süreç içerisinde şehir merkezlerinde acemlerle diğerleri birbirine karıştı ve neseplerin saflığı tamamen bozuldu. Bu bozulma ile birlikte bozulmamış ve saf nesep bağlarına dayalı ve onun bir semeresi olan güçlü ve birbirine kenetlenmiş topluluk da kaybolmaya başladı. Sonra kabileler kaybolmaya yüz tuttu ve yavaş yavaş izleri tamamen silindi. Buna bağlı olarak asabiyetin de izleri tamamen silinip yok oldu. Sadece badiyelerdeki bedeviler eskisi gibi kaldılar. Ancak, yok olan şey asabiyetin bizzat kendisi değildir. Nesep asabiyeti olarak tanımlanan, kandaşlık veya soy birliği asabiyetidir. Badiyeden farklı ve yeni bir toplumsal yaşam biçimi olan şehir, yeni ve kendine özgü asabiyet modelini de beraberinde getirecektir (Şentürk, 2009:121-160), (İbn Haldun, 2013:104-113).

Sebebe Asabiyeti, kandaş ve soydaş olma şartı olmayan, iradeye dayanan asabiyet biçimidir. Sebebe asabiyeti, şehirlerde üç farklı şekilde ortaya çıkmaktadır. Birincisi; şehir hayatı içinde, insanların tabiatları gereği birbirleri ile tanışıp, kaynaşmalarından kaynaklanır. Nesebe dayanmayan kaynaşma ve birleşmeler, nesebe dayanana göre daha zayıf kalır ve bu şekilde oluşturulan asabiyet, nesebe dayalı asabiyetle elde edilen faydaların sadece bir kısmını sağlamaktadır. İkincisi; şehirlerde evlilikler yoluyla meydana gelen yakınlık ve akrabalıkların sonucunda oluşan asabiyetlerdir. Şehirlerdeki insanların çoğu, evlilik yoluyla birbirlerinin yakınları ve akrabaları olurlar. Bu şekilde oluşmuş akrabalıklar arasında da tıpkı aşiret ve kabilelerde görülen dostluklar ve düşmanlıklar mevcuttur ve yine tıpkı aşiret ve kabileler gibi onlar da değişik asabiyetlere ve gruplara ayrılmaktadırlar. Üçüncü sebebe asabiyeti ise; şehrin yönetiminde söz sahibi olmak için oluşturulan taraftarlık temelli örgütlenmelerden kaynaklanan asabiyetlerdir. İnsanlar, tabiatları gereği, üstünlüğü ve başkanlığı elde etmek için çalışırlar ve öncü şehrin ileri gelenleri de hükümdar ve otoriter devlet boşluğundan dolayı bağımsız bir idare kurmaya heveslenirler. Bu durumdaki herkes birbiriyle mücadeleye girer ve her biri dostlar ve taraftarlarından oluşan bağlarının desteğine başvurur. Böylece herkes diğerine karşı bir asabiyet oluşturur. Sonuçta biri diğerlerine üstünlük sağlar, sonra da öldürme ve sürgünler yoluyla onların asabiyetlerini ve güçlerini yok ederek ortadan kaldırır. İbn Haldun toplum teorisinde asabiyet, dayanışma ve yardımlaşma duygusu olarak toplumsal hayatın kırdan şehre, karmaşadan düzene ve medeniyete giden sürecin ilk kurucu unsurudur (Şentürk, 2009:121-160), (Bozarlan, 2016:43-73).

İnsanları bir araya getiren ve bir arada tutan yardımlaşma ve dayanışma duygusu asabiyet, aynı zamanda düzen koruyucu ve liderlik otoritesi tesis edicidir. Bu güç, toplumsal hayatı başlattıktan sonra, toplumsal hayatın iki büyük kurumu olan din ve devlet üzerinde etkisini hissettirecektir. İbn Haldun'a göre, asabiyet olmadan dini davet başarıya ulaşamaz. Asabiyet esasen toplumsal meşruiyet devşiren soyut bir mutabakat metni olarak da değerlendirilebilir. Asabiyetin güçlü olması, hükümdarlığı, zengin ve güçlü bir devlet yönetimini beraberinde getirecektir. (İbn Haldun, 2013:349). Hükümdar tebaasına karşı adaletli ve şefkatli olursa, tebaa ona meyledip bağlanır, kalpleri onun sevgisiyle dolar ve düşmanlarıyla savaşlarında asabiyetin meşru temsilcisi olan hükümdarın uğruna ölümü dahi göze alabilirler. Böylece işler her yönden yoluna girer. Ancak yöneticiler ve yönetimler baskıya, boyun eğdirmeye ve korkuya dayanıyorsa, işte o zaman, zulme uğramış insanların nefislerinde baş gösteren atalet ve tembellikten dolayı insanların gücü ve cesaretleri yok olur. İnsanlar geçimlerini sağlamak için çalışmamaya, ataletle evrilirse iktisadi hayat da durgunlaşır ve insanlar geçimlerini temin etmek için başka yerlere göç etmeye başlarlar. Böylece o ülkenin sakinleri azalır, evler boşalır, şehirler harap ve viran olur. Sonuçta, adaletsizlik devlete ve hükümdara kaçınılmaz sonu hazırlayacaktır.

1.3.3. Umran

Umran, üzerinde çokça durulan, Mukaddime'nin temel kavramlarından biridir. Esasen İbn Haldun içtimai hayat, sosyal ilişkiler, din, medeniyet, asabiyet, bedevilik, hadarilik, şehir, devlet, ekonomi, ahlâk, meslekler, sosyal değişme gibi toplumsal hayatın bütün tezahürlerinin sergilendiği bir zemin olması itibarıyla, belki de en önemli kavramdır. Kelime anlam olarak "umran", mamurluk, mamur yer ve abad olmak, imar, nüfus, medenileşme (Uludağ, 2013:56), bir yerde oturmak, yaşamak, bir yerin insanlarla meskûn olması, iyi durumda tutulma anlamlarına gelmekte olup, İbn Haldun'dan önce de genel olarak Arap literatüründe ve özel olarak Arap coğrafyacılarının eserlerinde bu değişik anlamlarında sık sık kullanıldığına rastlanmaktadır (Arslan, 2009:84-86).

İbn Haldun Mukaddime'de umran kavramını farklı bölümlerde farklı kelimelerle anlatmış olsa da bu anlamların birleştiği merkez insan ve toplumdur (Uludağ, 2013:57) (Arslan, 2009:86). Umran kavramı Mukaddime'nin muhtelif sayfalarında yapılan tanımların bazıları şu şekildedir. Umran, "ihtiyaçların giderilmesi ve topluma karışmak, toplumla kaynaşmak maksadıyla şehirlere veya köylere inmek yerleşmekten ibarettir." Bir diğer tanım şu şekildedir: "Tarihin mahiyeti beşer toplumundan haber vermektir. Bu ise âlemin umranıdır." İbn Haldun, insanların toplumsal yaşamına işaret ederek umranı sadece yerleşik hayatla sınırlandırmamıştır. Yerleşik umran "hadari umran", göçebe umran ise "bedevi umran" kavramlarıyla tanımlanmıştır. Umran kavramı aynı zamanda "Medine" (şehir) kavramına karşılık gelecek şekilde de kullanılmıştır. Bu noktada dikkat edilmesi gereken en önemli mesele İbn Haldun "umran ilmi" ile kastettiği sınırları daraltılmış modern bir bilim dalı olmadığı gerçeğidir. Bütün sosyal faaliyetleri, kurumları, geçmişi ve bugünü içine alan kapsayıcı bir ilim olarak tanımlamak gerekmektedir. Umran İlmi için; sosyoloji, tarih felsefesi, medeniyet ilmi, kültür ilmi gibi tanımlamaların yapılması da bu kapsayıcılığın boyutları hakkında kanıt niteliğinde sunulabilir (Uludağ, 2013:58), (İbn Haldun, 2013:112-116).

Umran sadece şehir merkezlerinde yaşayan toplumlar için kullanılan bir mamurluk durumu değildir. Hadari ve Bedevi umran arasında belirgin farklılıklar olduğunu belirten İbn Haldun, Bedevi umranın yaşamlarını idame ettikleri mekânları tanımlarken “ovalarda, yaylalarda, hayvanların otlamasına elverişli olan bozkırlarda ve çöllerin çevrelerinde bulunurlar” şeklinde bir tespitte bulunmuştur. Hadari umran ise şehirlerde, kasabalarda, şehirlerde ve köylerde bulunur. Bu yerleşim birimlerinde ikamet etmedeki temel maksat güvenlik endişesidir. Surlarla korunmakta olan şehir merkezleri hadari umranın da merkezini simgelemektedir. İbn Haldun için umran, insanı diğer canlılardan ayıran temel göstergelerden biridir. Burada umranın insani boyutuna dikkat çekilmektedir. İbn Haldun, ayrıca umranın mülk, kazançlar, ilimler, sanatlar gibi insani gayretler, emekler, uğraşlar” yönünü vurgulamakta, dolayısıyla umran ve tezahürlerini kültür boyutuyla da ele almaktadır (Uludağ, 2013:56-67), (İbn Haldun, 2013:112-116).

İbn Haldun’un umran kavramıyla ilgili üzerinde durulan diğer bir nokta ise toplumsal hayatın, tarihsel süreç göz önünde bulundurularak, aşamalı bir şekilde ele alınması meselesidir. Ona göre, bütün toplumlar göçebelikten yarı göçebelige ve yerleşik hayata doğru bir değişim ve gelişim süreci yaşamıştır. Bu süreçte, önce ovalarda, yaylalarda, bozkırlarda göçebe veya yarı göçebe tarzda yaşamış ve adına bedevi umran olarak nitelendirilen bir toplumsal hayat biçimi ortaya çıkmıştır. Akabinde köyler, kasabalar ve şehirlerde yerleşik bir hayata geçerek hadari umrana doğru bir evrilme söz konusu olmaktadır. İbn Haldun, bu yaklaşımını daha da ileri götürerek toplum, toplumsal hayat, toplumsal organizasyon, insani kültür, toplumsallaşma modelleri ve aşamalarının tamamını kastetmektedir (Uludağ, 2013:56-67), (İbn Haldun, 2013:112-116).

Sonuç olarak İbn Haldun toplum, toplumsal hayat, imar etmek, mamurluk, meskûn bölge, gelişmişlik, kültür, medenilik, medeniyet gibi anlamlarda kullandığı umran kavramı ile kastettiği aslında insanoğlunun toplumsal hayat sürecindeki tüm etkinlikleridir. Ve umranın tanımladığı her karşılığın şehirle doğrudan veya dolaylı bir ilişkisinin olduğunu belirtmek gerekir.

2. İbn Haldun’da Şehir Olgusu

*“İlimler ancak büyük bir umranın ve yüksek bir hadaretin bulunduğu yerlerde gelişir”
İbn Haldun*

İbn Haldun, Mukaddime’nin birçok sayfasında, insanın toplumsal bir varlık olduğunu belirtmiş ve teorisini bu gerçeklik üzerine temellendirmiştir. Şehir⁸ ile ilgili düşünceleri de aynı gerçeklik üzerinden okunabilir. İbn Haldun’a göre insanın yaşamını sürdürebilmesi için yardımlaşmaya, tehlikelere karşı korumak için işbirliği yapmaya, sosyal ve ekonomik sorunlarını çözebilmek için iş bölümüne dayalı bir asabiyyete ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla toplumsal yaşamın kaçınılmaz bir gereklilik olduğunu, toplumdan kaçışın söz konusu olmadığını ve toplumsal hayatın en yoğun yaşandığı yerlerin ise hadari umranın mekânı olarak tezahür eden şehirler olduğunu belirtmiştir (İbn Haldun, 2013:629).

2.1. İbn Haldun’un Şehir Teorisi

İbn Haldun, şehri, “istenilen ölçüde refaha ve bolluğa ulaşmış ve artık rahat ve huzurlu bir hayatı tercih eden toplumların edinmiş oldukları bir istikrar ve yerleşim yeri” olarak tanımlamaktadır. Bu anlamda şehirlerin amacı huzurlu, istikrarlı ve güvenli bir hayatı garanti altına almaktır (İbn Haldun, 2013:631). İbn Haldun’da şehir kavramı, bedevilikte sağlanan artı ürün sayesinde refaha ulaşan halkın lüks tüketime yönelme isteği ve güvenlik endişesinin bir sonucu olarak ön plana çıkmaktadır. Bilindiği gibi, İbn Haldun’da toplum hayatı bedeviyetten başlamakta, sonra hadariyete doğru gelişim göstermektedir. Sonraki süreçte bu döngü yeniden başa dönerek aynı süreç tekrar etmektedir. Bedevi yaşam biçiminde tarım ve koyun, inek, keçi, arı, ipekböceği ve deve gibi hayvanlar yetiştirerek yaşamlarını sürdürmeleri belirleyicidir. Hadari toplumda ise el işçiliği, halıcılık, terzilik, demircilik gibi zanaatların belirgin bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla Şehir ve köy ayrımı yerleşik ve göçebe ayrımından ziyade, üretim biçimine göre belirlenmektedir. İbn Haldun’a göre insanlar kırlarda ve sahralarda göçebe olarak yaşadıkları sürece şehir ve kasabalar kurmaya ihtiyaç duymamaktadırlar. Ancak mülk ve hanedanlıkla birlikte refaha ve zenginliğe kavuşunca şehirlere de ihtiyaç duyulmaktadır (Uludağ, 2013:143). Daha kalabalık halk topluluklarını bir arada toplayan şehir hayatı medeniyetin de ilk aşamasıdır. Kırsal alandaki üretim artışı, yeni ihtiyaçların

⁸ Şehir ve kent kavramları aynı anlamı ihtiva etmekle birlikte bu çalışmada daha kadim bir vurgusu olduğu düşünülen şehir kavramı özellikle kullanılmıştır. Ancak, modern kent ve modern kentle ilgili kısımlarda yer yer kent kavramı da kullanılmıştır. Böylesi bir ayırma gidilmesinin arka planında çalışma süresinde gözden geçirilen Mehmet Ali Kılıçbay tarafından yazılan “Şehirler ve Kentler” isimli eserdir. Eserde yazılan şehir ve kent ayrımı dikkate alınmıştır.

belirmesine ve üretimin pazarlanması ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Nitekim şehirlerde yerleşik hayat geliştiğinde süreç içinde, hadari toplumun mekânı olan şehirler kültür, medeniyet, ilim ve irfanın yuvası olmaya başlar. Ancak İbn Haldun'a göre bu bir son değil; sonu gelmeyen bir toplumsal değişimin başlangıcıdır.

Bütün şehirler için geçerli olan genel geçer kurullar olduğunu belirten İbn Haldun'a göre şehirlerde yaşayan insanların geçmişine bakıldığında, tarihin bir merhalesinde, bedevi hayattan geldikleri ve şehrin temellerini attıkları görülecektir. Şehir halkının çoğunluğunun şehrin etrafındaki badiyelerden ve köylerden geldiği ifade edilmektedir. Bu insanlar belli bir refaha seviyesine erince şehre doğru göç etmeye başlamışlardır. Dolayısıyla şehir hayatının nirengi noktasında, çöller ve kırsal kesimde, bedevi asabiyetin belirgin rolüyle yaşanan bir takım gelişmeler vardır. İbn Haldun, aynı zamanda devletin başlangıcının da bedevilikten geldiğini ve toplum belli bir gelişim sürecini takip ettikten sonra şehirleşmenin vuku bulacağını belirtmiştir. İbn Haldun'a göre, şehirlerde yaşamaya heveslenen bedevilerin şehre göçleri çoğu zaman hüsrarla sonuçlanacaktır. Ancak daha önce sermayesi ve birikimi olan varlıklı kişiler bu zilletten kurtulma şansına sahiptirler. Bu kişiler belli bir birikime sahip oldukları için şehre göç ettiklerinde, şehir hayatına ayak uydurabilecek, şehir halkının rahat ve lüksüne uygun bir hayat süreceklerdir (İbn Haldun, 2013:665). İbn Haldun'un şehirle ilgili bu düşünceleri, modern kent sosyolojisinin en önemli başlıklarından kentleşme ve kentleşme ayrımından kentsel yoksulluğa kadar birçok kavrama esin kaynağı olduğu söylenebilir.

2.1.1. İbn Haldun'a Göre Şehrin Oluşumu ve Kaçınılmaz Sonu

Bedevi toplumdan hadari topluma geçiş şehir mekânında zuhur bulan bir eylemdir. Esasen siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda devletin "kalesi" olması sebebiyle Mukaddime'nin geneline sirayet eden bir şehir ruhunun olduğunu belirtmek gerekir. İbn Haldun'a göre bir hanedanlık tarafından kurulan ve geliştirilen şehrin ömrü, o hanedanlığın ömrü kadardır. Hanedanlık kısa ömürlü olursa şehir büyük bir gelişme göstermeden harap olmaya başlar. Ancak hanedanlık uzun ömürlü olursa, şehir her yönden büyümeye ve gelişmeye başlar. Aynı zamanda, bazı durumlarda, bir şehri kuran hanedanlık yıkıldıktan sonra yerine gelen diğer bir hanedanlık şehrin idamesini sağlayabilir (Uludağ, 2013:143).

Eric From'un deyiimiyle "kralların gözde sporu olarak kurumsallaşan savaş"ın, karmaşanın ve istikrarsız yönetimlerin egemen olduğu bir dönemde yaşayan İbn Haldun'a göre şehirleri kurarken özellikle güvenlik ihtiyacını göz önünde bulundurmak gerekmektedir (Bumin, 2016:22). Öncelikle şehrin savunmasının kolay olması gerekmektedir. Şehir kurulacağı yerin havasının durgun olamaması gerekmektedir. Bataklık alanlarından yayılan pis kokular şehircilik açısından sakıncalı olduğu için şehir, bataklık alanlarına yakın olmamalıdır. Şehirde yaşayan insanlara yetecek kadar su kaynağı bulunmalıdır. Şehir halkının gıdasını sağlamak için çevrede ekim ve dikim için müsait arazi bulunmalıdır. Şehir halkının yakıt ve kereste ihtiyacının karşılanması için ormana yakın bir yerde kurulmalıdır. Şehrin ulaşımının kolay olması için denize yakın yerler veya daha güvenli yerler olarak dağ başları ya da aşiretlerin kalabalıklar halinde yaşadıkları yerler tercih edilmelidir (Şulul, 2013:202). Çünkü olası bir baskına karşı buraların korunması kolay olacaktır (Şehre ve şehirde yaşayanlara gelecek zararlardan korumak için bütün yerleşim birimlerini içine alacak şekilde güvenli bir surla çevirmek gerekir. Böylece surla çevrilmiş olan şehir bir kaleye dönüşecek ve orayı ele geçirmek isteyenlerin azmi ve gücü kırılacaktır (İbn Haldun, 2013:635).

İbn Haldun Mukaddime'de şehir konusunu işlerken kadim bilgisini, ince bir gözlem yeteneğiyle birleştirerek adeta modern bir kent bilimci duyarlılığıyla çok yönlü saptamalarda ve çözüm önerilerinde bulunmuştur. Ona göre, afetlerden ve hastalıklardan korumak için şehir, havası güzel ve iklimi elverişli yerlerde kurulmalıdır. Havası durgun ve pis olursa veya suyu bozulmuş pis kokulu bir gölet veya bir bataklığa komşu olursa, bu kötü etkiler şehir merkezine sirayet eder ve şehirdeki bütün canlıların hastalanmalarına yol açar. Havasına dikkat edilmeyen şehirlerde genellikle hastalıkların çok yaygın olduğunu belirten İbn Haldun. Mağrip'teki durumu örnek göstermekte ve şu cümleleri kurmaktadır: "Neredeyse orada yaşayanların veya oradan geçenlerin tamamı oradaki koku ve rutubetten dolayı bir şekilde hummadan nasibini alır". İbn Haldun'a göre, böylesine acı bir kaderin tekerrür etmemesi için şehrin bir nehir kenarında veya tatlı ve bol suyu olan kaynaklara yakın bir yerde kurulması gerekir (İbn Haldun, 2013:636).

İbn Haldun'a göre şehirde mesken sahiplerinin evcil hayvanlarına bakabilmeleri için şehrin etrafında güzel otlakların bulunması gerekmektedir. Bu durum şehir halkının şehre çok uzaklara gitmenin önüne geçecektir. Ayrıca şehrin etrafında tarım için elverişli alanların da bulunması gerekir. Tarım, gıda ve yiyecek demektir (İbn Haldun, 2013:637). Görüldüğü gibi İbn Haldun'un çizdiği şehir profilinde hayvancılık veya tarım şehrin asli unsurları olarak sayılmakta ve şehir kendi kendine yetecek niteliklere sahiptir. Şehir,

kır veya köyün üzerinde parazit bir organizma değildir. Rızık daha rahat ve daha çabuk temin edilir (İbn Haldun, 2013:637).

İbn Haldun'un belirttiği üzere, şehir kurulurken önem arz eden bir başka mesele ise gene güvenlik kaygısıyla alakalıdır. Ona göre, şehirler saldırıya açık sahillere ziyade, dağ üzerlerinde veya sayıları kalabalık ve asabiyet sahibi kabilelerin yaşadığı yerlerin yakınına kurulması gerekmektedir. Bu durum, oraya saldırmayı düşünen düşmanları ümitsizliğe sevk ederek onların şehre saldırmalarına engel olacaktır. Şehre saldıracak düşman, dağ başlarında kurulan bir şehre saldırmayın zorluğunu ya da asabiyet sahibi kabilelere yakın kurulan şehre olası bir saldırı planlandığında şehrin yardımına koşacak savaşçıların olduğunu göz önünde bulundururlar. Bu modern uluslararası ilişkilerde "caydırıcılık" olarak anlatılan duruma işaret etmektedir. İbn Haldun'a göre, bütün bunların önemi; şehir halkının onlara duyacağı ihtiyacın önemine ve zorunluluğuna göre değişir (İbn Haldun, 2013:637).

İbn Haldun'da şehir ve devlet atbaşı giden kavramlardır. Ona göre şehir, büyük binaların ve yapıların bulunduğu yerlerdir. Bu şehirler ancak devlet eliyle inşa edilebilen, sayısı az olan toplulukların ortaya koyamayacağı bir mekân biçimidir. Şehirlerdeki büyük eserler, büyük bir işbirliğini ve yardımlaşmayı gerektirmektedir. Bu anlamda sayıca fazla topluluklar tarafından ortaya konabilecek eserlerdir. Fakat hadari umrana ait olan bu ve benzeri birçok hizmet şehirde yaşayan herkes için zorunlu işlerden görülmediğinden, onları bu tür eserler ortaya koymaya zorlayacak bir iç eğilim de yoktur. Bu durumda, devlet egemenlik hakkını kullanarak şehirde yaşayan insanlara bu yapıları yaptırabilir veya devlet bizzat mükâfatlandırarak veya ücret karşılığında teşvik etmek kaydıyla şehir merkezlerinde büyük yapıların, eserlerin yapılması söz konusu olmaktadır (Uludağ, 2013:149).

İbn Haldun'a göre genelde İslamiyet'in egemen olduğu şehirlerde özelde ise Arap toplumlarında hadari umran geri kalmıştır. Bunun temel sebebi Araplar toplumunda bedevi umranın yoğun olması, hanedanlıklarının uzun ömürlü olmaması, diğer medeniyetlerden uzak ve yabancı olmaları, İslamiyet'in büyük yapıların fetişizmine izin vermemesi, şehrin kurulacağı yerin seçiminde hataların yapılması gibi nedenleri gösterilmiştir. Ancak İbn Haldun'un teorisinin merkezinde sadece Arap toplumları yoktur. Ona göre, bedevi umrana sahip olan bütün toplumlar şehir ve şehircilik meselelerinde hadari umran sahibi olan toplumlara göre çok geri kaldığı gerçeğidir (Uludağ, 2003:147-148). Bu değişmez bir kader midir? Tabii ki; değildir. Zira bedevi umran zamanla hadari umrana dönüşecektir ve bugünlerde kardeş katlinin mekânı olup yangın yerine dönen Halep, Şam ve Bağdat gibi şehirler oluşturulacaktır.

Modern kent sosyolojisinde önemli bir yer edinen Chicago Okulu⁹ (Şahin, 2015:109) temsilcilerinin temel teorisi olan "kent bir canlı organizma olarak düşünülmesi fikri" pek atf almamış olsa da çok uzun yıllar önce İbn Haldun tarafından kurgulanmıştır. İbn Haldun organizmacı bir şehir anlayışı geliştirerek; şehirlerin de insanlar gibi doğduğunu, yaşadığını, geliştiğini ve yok olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda, İbn Haldun'un şehir teorisinin önemli noktalarından birisi; lüks tüketimin ve safahate sürüklenmenin çöküş ile sonuçlanacağına dair düşünceleridir. Sefahat içerisinde bulunan toplum dünya üzerinde irtifa kaybetmeye ve kısa zaman içerisinde çökmeye doğru evrilecektir. Bu kapsamda, İbn Haldun'un, şehirlerin yok oluşu konusunda yaptığı değerlendirme dikkate değerdir. İbn Haldun'a göre nüfus, meskenler ve malzemeler az olduğu için küçük ve estetik olmayan, bedevi özellikli şehirler kurulur, nüfus, işgücü, ustalar

⁹"Chicago Okulu" veya "Şikago Okulu", "Ekoloji Okulu", "Ekolojik Okul" olarak da bilinen, temelleri 1892'de Chicago Üniversitesi'nde (ABD), Sosyal Bilimler ve Antropoloji adıyla atılmıştır. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kent sosyolojisi araştırmalarına ve bunlara dayanarak geliştirilmiş öğretilere verilen isimdir. 1920'lerden 1940'lara kadar Chicago Üniversitesiyle bağlantılı olan Robert E. Park, Ernest Burgess ve Louis Wirth, uzun yıllar boyunca kent sosyolojisindeki araştırmaların ve teorilerinin temellerini oluşturan fikirler geliştirmişlerdir. Kent Ekolojistlerinin kenti canlı bir organizmaya benzetmesi Charles Darwin'in "doğal seleksiyon kavramının kentsel versiyonu" olduğu gerekçesiyle özellikle Marksist çevrelerce eleştirilmektedir. Kentsel ekoloji kuramı ilk modern sanayi kentlerinde kentsel büyüme ve mekânsal ayrılaşma sorununu açıklamayı amaçlayan bir kuramdır. Robert E. Park, kenti ilk kez sistematik olarak analiz eden kuramcı olarak sunulmaktadır. Kent sosyolojisinde getto, çöküntü alanları ve lüks konut vb. kavramsallaştırmaları ilk kez bu yaklaşım gündeme getirmiştir. Park'a göre kentler, maksatlı bir tasarım ya da planlama sonucu değil tamamen doğal bir süreç olarak ortaya çıkmaktadır. Kentsel mekânlarda oluşan lüks konut ve sanayi bölgeleri gibi yerleşim yerleri doğal alanlar olarak tanımlanır. Park, kentin doğal ve değişmeyen güçlerin etkisiyle oluştuğunu vurgulamakta ve kentleri insan doğasının bir ürünü olarak algılamaktadır. Ona göre kent içinde çöküntü alanlarını, gettoları kaldırmak, insanın içgüdülerini kaldırmakla, yok etmekle eş anlamlıdır. Kentleşme sürecini doğal ayıklanma, rekabet ve hayatta kalma mücadelesi gibi Darwinçi ilkelerle açıklamaya çalışmaktadır. Bu nedenle, Park ve ekolojistler için kent, kendine ait bir hayatı olan bir organizma veya sosyal ormandır. Buna göre, kent, içinde insanların sürekli olarak karmaşık bir hayat mücadelesi ve mekânsal rekabet süreci içinde çevrelerine uyum sağladıkları, en güçlü olanın hâkim ve merkezde olduğu, en zayıf olanın kent merkezinin arka taraflarında kaldığı bir mekândır. Şehir merkezindeki hadari umran ve şehre göç eden bedeviler arasındaki ilişkiden şehrin tesadüfler veya önceden çizilen bir takım yol haritaları çerçevesinde değil "şaşmaz bir takım kurallar" neticesinde büyüyüp geliştiğine veya yok olduğuna kadar birçok konu Mukaddime'de ayrıntılı olarak işlenmiştir (Park ve Burgess, 2016).

ve malzemeler kurulunca şehirler büyür; estetik ve ihtişam artar. Toplumun ulaşabileceği en üst noktadan sonra kaçınılmaz olarak gerileme başlar, nüfus azalır meslekler ve ustalık geriler ve estetik kaybolur. Nihayet bedevi haline döndükten sonra şehir harap ve yok olur. İbn Haldun'a göre, bir toplumun yok olması sanıldığı anlamda bir yok olma anlamına gelmemektedir. Ona göre, devlet ve toplum birbirinden ayrı düşünülemez. Toplum için hangi dönemler söz konusuysa devlet için de aynı dönemler söz konusudur. Devlet için doğuş, gelişme ve yaşlanma dönemlerinden sonra yok olma kaçınılmazdır. Ancak bu son gelince devlet yıkılıp gitmektedir ama toplum kalmaktadır. Varlığı son bulan devletin yerine yeni bir devlet kurulmakta ve toplum yenilenerek kalıcılığını sürdürmektedir. İbn Haldun'un şehir teorisinin merkezinde toplumsal gerçeklik, güç, iktidar, istikrar ve devlet kavramları vardır. Aynı zamanda bu kavramların zıddını içeren anlamlar (toplumsal gerçeklikten uzaklaşma, güçten düşme, iktidarı kaybetmek, istikrarsızlaşmak ve devletin yıkılmaya yüz tutması) vuku bulunca şehrin kaçınılmaz sonu da gelmiş demektir (İbn Haldun, 2013:651).

Mukaddime'de devlet ve şehir arasında güçlü bir bağ olduğu defaatle vurgulanmıştır. Bugün Orta Doğu başta olmak üzere devlet otoritesinin zayıfladığı bütün devletlerin kent merkezlerine bakıldığında İbn Haldun'un şehir teorisinin geçerliliği görülecektir. Bu çıkarım, bir devlet güzellemesi olarak değil bütün toplumların ve kentlerin karşı karşıya oldukları toplumsal bir gerçekliktir. Bu "kaçınılmaz" sondan kurtulmak için ise bedevi ve hadari umranı kapsayan adalet merkezli güçlü bir asabiyette ihtiyaç olduğunu vurgulamak gerekmektedir.

2.1.2. İbn Haldun'a Göre Şehir ve Toplum İlişkisi

İbn Haldun'a göre toplum şehirden hayatından ayrı, şehir ise toplumdan ayrı düşünülemez. Toplumdan kastedilen ise sadece şehir merkezlerinde ikamet eden hadari umran sahibi kimseler değil, aynı zamanda doğrudan veya dolaylı olarak şehir hegemonyasını hisseden bedevi toplumlar da düşünülmelidir.

İbn Haldun'a göre, iktisat alanında gelişen büyük şehirler, maddi ve manevi kültürün gelişmesini sağlayacak imkânlarla sahiptir. Şehirlerde kültür ve sanatın kökleşmesi, buralardaki hadari umranın gelişmesine ve istikrarına bağlıdır. Bu minvalde, farklı iş ve zanaat dalları da beraberinde zenginlik ve refahı getirecek şekilde hadari umranın geliştiği şehir merkezlerinde söz konusu olacaktır. Şehir merkezlerinde zenginliğin artması sanat ve ilimlerin dolayısıyla düşüncenin gelişmesini sağlayacaktır. İbn Haldun bu noktada özellikle Marksist- sosyalist düşünürlerin çokça atıfta bulunduğu bir hususa işaret etmektedir. Ona göre, şehirde emek sonucunda elde edilen kazançlar, çalışanların geçinmeleri için zaruri olan miktardan fazla olduğunda, geriye kalan kazançların bilim ve sanat öğrenmek için sarf edilecektir. Böylece emek üretimi sadece ekonomik anlamda gelişmeyi değil, akabinde hadari umranın gelişmesini de sağlayacaktır. Bu düşüncesiyle İbn Haldun, toplumsal üretimin kaynağına emeği koyması hatta kültürel gelişmelerin de emek olgusuna bağlaması önem arz etmektedir (Hassan, 2010:153-159).

Emek üretiminin aynı zamanda toplumda kültürel bir artışa yol açacağını söyleyen İbn Haldun, bunun da ancak hadari umranın mekânı olan şehir merkezlerinde mümkün olabileceğini belirtmesi toplum teorisinin şehir merkezli oluşturulduğunu göstermektedir. Tarihten bugüne güncelliğini koruyan klasik birkaç soru: Şehir hayatı insanın ve toplumun ahlakını "bozar" mı? Sanat, ilim, zenginlik, konfor, ince alışkanlıklar... dolayısıyla medeniyet, insan ve toplumun doğasını nasıl etkiler? Şehir yaşamını, toplumun otantikliğine bir tehdit olarak görmek doğru mudur? Şehir ve toplumla ilgili bu ve benzeri onlarca sorunun cevabını İbn Haldun, yüzyıllar evvelden vermiştir. İbn Haldun, göçebelikten yerleşikliğe doğru geçişin zorunlu bir evrim olduğunu belirlerken, bunun yine zorunlu olarak bir yozlaşmayı da beraberinde getirdiğini belirtmektedir. Zira yerleşik nitelik kazanan toplumlar, göçebe toplumlar karşısında yenilmeye mahkûmdurlar. Bedevi toplumlar doğaya daha yakın oldukları için kırsal kesim halkı, iyi alışkanlıklar edinmeye kentlilerden daha yatkındırlar.

İbn Haldun'un şehirde yaşayanlar için açgözlü, mağrur, korkak, tembel, rahatına düşkün, bencil, müsrif ve daha birçok olumsuz yakıştırmaların arka planında bir önyargı yoktur. Keskin bir zekânın gözlem yeteneği ve tarihsel bilgi birikimi vardır (Lacoste, 2012:137-151). İbn Haldun'a göre hadari toplum, şehir hayatının insanlara sunduğu lüks imkânların ve insanların bu ihtiyaçlara gereğinden fazla önem vermeye başlamalarının ahlaki bozulmanın en önemli sebeplerindendir. Şüphesiz modern kent insanının da, Ali Şeriatî'nin deyimiyle, en derin zindanı; metaya teslim olma hastalığı değil midir?

İbn Haldun'a göre hadari umrana sahip insan sadece kendi rahatını ve zevklerini tatmin etmeyi amaç edinirken, bu amacına ulaşmak için başka insanlara zarar vermekten kaçınmamakta, bunun için her yolu mubah görmektedir. Sonuç olarak insanın toplumsallaştığı mekân zamanla bu vasfını kaybetmeye başlar ve çöküşü beraberinde getirir. Ancak bu mutlak bir son olarak algılanmamalıdır.

2.1.3. Modern Şehir Kuramlarında İbn Haldun'un Ayak İzleri

Türkiye'de ve dünyada kentleşme kürsülerinde isimleri zikredilen düşünürlere bakıldığında; Max Weber, Henri Pirenne ve Chicago Okulu temsilcilerinin yanı sıra Karl Marks, David Harvey, Manuel Castells ve Henri Lefebvre gibi düşünürlerin isimleriyle karşılaşmaktadır. Çalışmanın kapsamı itibarıyla bütün isimlerin kent teorisi ayrıntılı sunulmayacaktır. Ancak bu noktada önem arz eden mesele; gerek Marksist, gerekse de Liberal kent kuramcılarının teorilerine bakıldığında, az veya çok, İbn Haldun'un düşüncelerinin izdüşümüne rastlanacaktır. Bu durum modern siyasal ideolojilerin şablonlarına sığmayan "ilm-i umran"ın bir yansımasıdır.

Max Weber, modern sanayi kentinin temelini hazırlayan yerleşim kültürünün Batı toplumu tarafından (Cermen ve Hristiyanlık vurgusu) üretildiğini belirtmiştir. Ona göre, sanayi ile kentleşme arasında tamamlayıcı bir bağ vardır. Dolayısıyla Batılı olmayan bir toplum modern şehri üretecek "özel" şartlara sahip olmadığı için sanayileşemeyecek ve hiçbir zaman şehirli bir toplum olamayacaktır. Weber, batı şehrini; etrafı güçlü surlarla çevrili, tarımsal üretim dışında ticari üretimi içeren ve tarımdan elde edilen artı ürünün pazarlanıp değerlendirilebileceği pazaryerlerine sahip, kendisine has ve kısmen özerk bir hukuksal yapıya sahip olan mahkemelerin olduğu, toplumsal birlikteliğin olduğu mekanlar olarak anlatmıştır (Weber, 2015:73-93).

Weber için kent; kentte yaşayanların kendilerine has kolektif bir kimlik ruhuna sahip oldukları özerk bir cemaattir. Böyle bir kimliğin bir evrimle oluştuğunu, dolayısıyla sadece Hristiyan Avrupa'da anlamlı bir hale geldiğini iddia etmiştir. Muhtemelen yüzyıllar öncesinde Mukladdime'de yer alan en temel kavramlardan, asabiyet ve hadari umrandan habersiz, kadim şehirlere hakaretimiz sığ bir "teori" ortaya atmıştır. Weber'in batı orijinli kent teorisi birçok yönden eleştiriye açıktır. Batı dışı kentlerin tamamını adeta bir yığılmadan ibaret görmektedir. Weber, özcü ve oryantalist bir paradigmayla batı dışı kentleri değerlendirirken "Şehir, Modern Kentin Oluşumu" isimli kitabında, Şam, Bağdat, Konya, Bursa, Semerkant, Buhara ve İstanbul gibi kadim kentlerin adını dahi anmamıştır. Weber'in kolektif bir kimlik ruhu, İbn Haldun'un sebep asabiyetini çağrıştırmakla beraber kent teorisini oluştururken çok genel olarak ele aldığı konuları İbn Haldun tarafından çok daha derin analizlerle sunulduğu görülmektedir.

Kolektif şuur, Cemaat ruhu- sebep asabiyeti, pazaryeri, ticaret, güvenli bir mekân olarak surlarla çevrili kent, kanunları egemenliği gibi İbn Haldun ve Weber'de, kentte dair birçok ortak noktaya rastlanmakla birlikte İbn Haldun'un kent teorisi evrensellik ihtiva ederken, Weber belli bir zaman diliminde sadece Avrupa kentini "idealize ederek sunmuştur.

Fransız Annales Okulu¹⁰'nun temsilcileri arasında sayılan Belçikalı tarihçi Henri Pirenne, "Ortaçağ Kentleri" isimli eserinde, Ortaçağ kentinin tarihini anlatırken kuru bir kronolojinin kalıplarını aşacak şekilde dilbilimci, belge uzmanı ve sosyolog vasıflarını kullanarak çeşitli çıkarımlarda sunulmuştur.

Pirenne'ye göre hiçbir uygarlıkta, kent yaşamı, ticaret ve teknolojiden bağımsız olarak gelişmemiştir. Antik çağdan modern zamanlara kadar, bu kuralın dışında kalan bir durum olmamıştır. İklim, halk, din ve kültür farklılıkları bu bakımdan önem arz etmemektedir. Ancak Orta Çağ kentleri, bambaşka bir görünüm ortaya koyduğunu da ekleyen Pirenne, özellikle İtalya ve Hollanda kentleri için "ticaretin ilk kez kendini gösterdiği ve büyük bir hızla güçlü bir biçimde geliştikleri" değerlendirmesini yapmaktadır. Pirenne'ye göre, Avrupa'da ortaçağ kentleri, ticaretin yayıldığı tüm doğal yollar boyunca belirlenmiş adeta ticaretin ayak izlerinden doğmuşlardır. Ekonomi, bu kentleri ne iseler o duruma getirmiştir. Bu etki altında gelişmelerini sürmüştür. Bu kentlerin toplumsal ve ekonomik örgütlenmesiyle, kırsal bölgelerin toplumsal ve ekonomik örgütlenmesi arasındaki çelişki kadar keskin bir çelişki, tarihin hiçbir döneminde görülmediğini iddia eden Pirenne'nin kent teorisi de Avrupa merkezli olduğu gerekçesiyle tartışmaya açıktır. Pirenne, Orta Çağ burjuvazisi gibi tam anlamıyla güçlü ve örgütlü bir kentsel bir sınıfın -

¹⁰ Öncelikle bir dergi olarak çıkarılan Annales Okulu, 19. yüzyılda tarihe farklı bir bakış açısı getirerek ilerleyen dönemlerde geniş bir yankı uyandırmış, dünya geneline yayılmıştır. İlgili dergi, Marc Bloch ve Lucien Febvre ikilisinin ortak çalışmasıyla çıkarılmıştır. Tarihe getirdikleri bakış açısı ise sadece siyasi ve ekonomik olayların kuru bir bilgi olarak sıralanması değil bu gelişmelerin insan üzerinde bıraktığı etkiden bahsedilmiştir. Bu bakış açısı ile başta sosyoloji olmak üzere diğer yardımcı bilimlerden faydalanmışlardır. Bunu yeni bakış açısı çeşitli eleştirilere maruz kalsa da kısa zamanda dünyanın birçok yerinde yayılma imkânı bulmuştur. Annales Okulu geliştirdiği okuma biçimiyle "şanlı" olarak ezberletilen ancak çoğu yalandan ibaret olan modern ulus devletlerin tarihleri bağlamında, "kralın çıplak olduğunu" ortaya çıkarabilen bir yöntemi benimsemiştir. Türkiye'de bu yöntemi uygulayan en önemli isimlerden biri, duayen tarihçimiz Halil İnalcık'tır. Örneğin İnalcık, Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda yayılmasının ve kökleşmesinin arka planında anlatılan efsanelerden ziyade toprak-vergi-bölüşüm politikası olduğunun altını çizer. Annales Okulu modern çağlarda kullandığı bu yöntemle, "saray tarihçiliğinin" yerine toplumsal gerçeklik konulmuştur. Bu metodoloji yüzyıllar öncesinde İbn Haldun'un "ilm-i umran" kavramı ile etraflıca anlatılmış ve uygulanmış olmakla birlikte, İbn Haldun'un takipçisi sayılabilecek bir ekol söz konusu olmamıştır. Ancak bu şerefin İbn Haldun'a ait olduğunu belirtmek gerekir.

buruvazinin daha önce hiç var olmadığını vurgulamıştır. Ancak Pirenne'nin örgütlü "kentsel sınıf" kavramsallaştırması, uzun yıllar evvelinde İbn Haldun'un "Hadari umran" kavramıyla, Pirenne'deki ekonomizm'in sınırlarını aşacak şekilde çok daha geniş bir perspektifle sunulduğu söylenebilir (Pirenne, 2014:99-102).

Kent sosyolojisi anlamında yeni yöntemler ve araştırma konuları kazandıran Chicago Okulu temsilcilerinin kentte dair düşünceleri önem arz etmektedir. Chicago Okulu'nun hareket noktası insan davranışlarının, toplumsal ve maddi çevre faktörlerinden etkilenecek şekilde oluştuğu düşüncesidir. Bu bağlamda, insanın maddi çevresini oluşturan kent onu etkilemekte ve davranış biçimlerinin belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Chicago Okulu için; kent, uygar insanın doğal yaşam alanıdır (Park ve Burgess, 2016:11). Öncülüğünü R. Park'ın yaptığı ve öğrencileri Burgess ve McKenzie'nin devam ettirdiği "Kentsel Ekolojik Yaklaşım", Chicago Okulu'nun iki şehir teorisinden biridir. Ekoloji, bir sistem içinde bütün canlı organizmaların birbirlerine karşı bağımlı olmasını ifade etmektedir. Doğadaki canlılar, farklı türler arasında bir denge ve eşitlik sağlanacak şekilde yerleşmişlerdir (Önder, 2003:5). Aynı minval üzerine, Chicago Okulu temsilcileri kentlerin, çevre etkisine duyarlı olarak büyüdüğünü varsaymaktadırlar. Ticaret yolları, verimli tarım arazileri, yerleşime uygun ovalar, deniz kenarı, gibi alanlarda kentler gelişme eğilimi gösterirler. Kentin bir bölgesinde, nüfus azalmışsa diğer yerde başka bir nüfus artacaktır. Çünkü ekolojik denge bunu gerektirmektedir. Kentlerde yer değiştirmeler, iş merkezleri, banliyölerin oluşması gibi durumlar bu bakış açısıyla, doğal bir süreç olarak açıklanmaktadır (Şahin, 2015:109-123).

ABD'de, 1900'lü yıllarda hızlı ve büyük bir gelişme kaydeden Chicago şehri, Chicago Okulu'nun esin kaynağı olmuştur. Ekolojik yaklaşım, kent örgütlenmesinde bilinçli düzenleme ve planlamanın önemini veya gerekliliğini daha az vurgulama eğilimindedir. Şehir gelişimini doğal bir süreç olarak nitelendirilir. Park'a göre, doğal bir yapı olarak şehir, kendine ait yasalara uymakta ve şehrin fiziksel yapısında ve kültürel düzeninde yapılması mümkün keyfi değişikliklerin bir sınırı vardır. Kent, her mahalle kendi tarihsel sürekliliğini göstererek sakinlerinin nitelik ve özelliklerini yansıtmaktadır. Ancak kentlerde yaşamaya başlayan farklı kültürlerin zamanla değişip dönüşmeye başlarlar. Park'a göre kent, kendisine ait bir takım yasalara sahiptir. Zamanla nüfusun içinden özel bir bölge veya özel bir ortamda yaşamaya en uygun bireyleri yanılmadan seçen, büyük bir ayıklama mekanizması olarak kentlerde rekabet ve istila süreçleri dâhil bütün gelişleri koordine eden "gizli bir el" vardır. Park, aynı zamanda modern kentin temelinde bir ticaret yeri olduğunu ve varlığını pazar yerine borçlu bulunduğunu da belirtmektedir. Kent merkezleri, insanlara özel yeteneklerini sergilemeleri ve birçok yönden gelişmeleri için bir pazar yeri sunmaktadır (Şahin, 2015:109-123).

Park'ın görüşleri ve İbn Haldun'un şehir yaklaşımı arasında birçok yönden benzerlikler bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. İbn Haldun'un organizmacı bakış açısı, Chicago Okulu'nun temel tezini teşkil etmekle birlikte, Chicago Okulu'nun kent için öngördüğü ekoloji yaklaşımının İbn Haldun'un şehir teorisinde farklı bir şekilde işlenmiştir. Zira İbn Haldun'da şehir ve devlet atbaşı giden kavramlar iken Chicago Okulu'nda devlet müdahalesine dolayısıyla kentin kaderini belirleyecek büyük planlamalara sıcak bakılmaz.

Kent sosyolojisi alanında sıklıkla referans gösterilen Louis Wirth ve Simmel kent konusunu daha çok heterojenlik kavramı çerçevesinde işlemektedir. Kent, toplumsal açıdan heterojen bireylerin yoğun ve sürekli olarak ikamet ettikleri büyük yerleşim yerleri olarak tanımlar. Wirth'e göre, kentsel yaşam, farklı insanlarla aynı mekânın paylaşıldığı yaşamdır. Kırsal gelenekte var olan akrabalık bağı, komşuluk ilişkileri ve duyu birliği zamanla kentte kaybolmaya başlar. Kentte farklı kişiliklerin ve yaşam tarzlarının bir arada bulunması, farklı kültürlere daha hoşgörülü yaklaşımı ortaya çıkarmaktadır. Wirth'in teorisi, İbn Haldun'da bedevi toplumların şehir merkezlerine göçleri neticesinde hadari umrana dâhil olmaları dolayısıyla neseb asabiyesinden sebep asabiyesine geçişleriyle Mukaddime'de ayrıntılı olarak işlenmiştir. Luis Wirth'e göre, kente ikamet eden birey şizofrenik karakterli bir kişiliğe sahiptir. İnsani ilişkilere yer verilmeyen kent merkezinde, insanlar birbirlerine ve yaşadıkları mekâna karşı sorumluluklarını kaybedip, bencilleşmektedirler. Emile Durkheim'in deyimiyle bu kentli insanın yakalandığı bir tür anomi halidir (Şahin, 2015:109-123). İbn Haldun'un hadari umrandaki bozulma dolayısıyla bu dönemlerde şehirlerde yaşayanlara dair fikirleri çalışmanın muhtelif sayfalarında belirtildiği üzere önemli benzerlikler söz konusudur.

Chicago Okulu temsilcileri, işledikleri konular ve metodolojileri itibarıyla, kent sosyolojisi alanında önemli bir yere sahiptir. Ancak araştırmaların ABD kentleri ile sınırlı kalmış olması kent teorilerinin evrensel olmasına engel teşkil ettiğinin de altı çizilmelidir. Bununla birlikte Chicago Okulu temsilcilerinin kent

hayatıyla ilgili üzerinde durdukları birçok mesele esasen yüzyıllar öncesinde İbn Haldun tarafından sunulmuş ve bugün de güncelliğini korumaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

İbn Haldun'a göre bedevi umrandan hadari umrana geçişi sağlayan temel dinamik asabiyettir. Asabiyetin nihai hedefi mülk olduğu için asabiyet mülke doğru yönelir. Bu yöneliş bazen fetih bazen de göç şeklinde gerçekleşir. Badiyede kalan asabiyet gelişemez, medenileşemez. Göç eden asabiyet ilerler, gelişir, medenileşir. Hadari topluma geçişte ikinci unsur ise işbölümü temelinde uzmanlaşmadır. Temel ihtiyaçlar için yardımlaşma ve dayanışma içine giren insanlar, aralarında işbölümü yaparlar. Bunun neticesinde ortaya çıkan güç birliği, zamanla üretim fazlası mallar ortaya çıkaracaktır. Böylece çeşitli sanatlar, meslekler gelişir, ihtiyaçlar daha kısa sürede, daha iyi bir şekilde sunulmuş olur. Düşünme yetisi ve el becerisini üretimin hizmetine sunan insanoğlu terakki ederek temel ihtiyaçları karşılama aşamasından hâci ve kemali ihtiyaçları karşılama aşamasına geçer.

İbn Haldun'un toplum teorisinde bedevilik ve hadarilik ayırımı yapılmakla birlikte bedevilik tamamen yok olduktan sonra hadarilik ortaya çıkmaz. Başlangıçta sadece bedevilik vardır. Bedevi toplumlar süreç içerisinde hadari toplumlara dönüşecektir. Ancak bedevilik ve hadarilik aynı anda, yan yana oluşumlar olarak varlıklarını sürdürmeye devam ederler. Bedevi umran, varlığını çöl, sahra, köy ve kasabalarda sürdürürken, hadari umranın geliştiği mekân şehir merkezleridir. Bedevilik kültürel bir unsur olarak kalırken Hadarilik şehir merkezlerinde ticaret, ilim, zanaat, mimari, işbölümü gibi birçok alanda yükselen medeniyetin yuvası olarak tasvir edilmektedir. İbn Haldun'a göre şehir, belli bir refah düzeyine ulaşmış olan toplumların güvenlik ihtiyacı ve daha rahat yaşama amacı doğrultusunda hayatlarını sürdürme isteğinin tezahürüdür. Böylece hadari umran medeniyetin ilk aşamasını da oluşturmaktadır. Dolayısıyla hadari umranı yaygın ve gelişmiş olan toplumların medeniyetleri de gelişecektir. Bununla birlikte şehir, bedevi umrana ait olan doğallık, cesaret sahibi olma, cömertlik gibi erdemlerden uzak bir mekân simgelemektedir. Teknik ve bilimin icra edildiği şehirlerde, lüks ihtiyaçlar, işlenmiş ve çok çeşitli gıdalar, ihtişamlı mimari eserler ve evler, güzel kıyafetler... Hadari toplumları ahlaki açıdan daha yüksek bir makama değil, değer yargılarında bir gerileme olduğu gerekçesiyle olumsuzlamaktadır.

İbn Haldun'un şehir teorisinin merkezinde insan vardır. Bu merkez dışı doğru asabiyet bağı ile kenetlenmiş toplumları ve devleti içine alacak şekilde genişletilmiştir. Ancak İbn Haldun'a göre şehirlerde ve toplumlarda sürekli ilerleme ve gelişme durumu söz konusu değildir. Auguste Comte'vari bir pozitivizmle sürekli ileriye doğru belli fazları ihtiva etmekten ziyade "bir ileri bir geri" şeklinde işleyen insan doğasına daha uygun bir toplum-kent teorisinin varlığından bahsedilebilir. İbn Haldun organizmacı şehir-toplum anlayışı; şehirlerin de tıpkı insanlar gibi doğduğunu, yaşadığını, geliştiğini ve yok olduğunu ihtiva etmektedir. Ancak burada şehir mefhumunun tamamen son bulduğu sonucuna varılmamalıdır.

İbn Haldun da Bedevilere karşı olumlu bir yaklaşım sergilemekle birlikte şehir ve şehirleşmenin kaçınılmaz olduğu ve medeniyetin de ancak şehirlerde ortaya çıkabileceğini belirtmiştir. Bu anlamda İbn Haldun'un bedevi hayatı tavsiye etmesi söz konusu değildir. Esasen Mukaddime'nin ruhunu oluşturan Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberin sünneti olduğunu belirtmek gerekmektedir. İslamiyet'in ise büyük şehirlere göç etmeyi ve şehir kültürünü teşvik ettiği bilinmektedir. Konuyla ilgili bir hadis-i şerifte şöyle buyrulmuştur: "Belde ve şehirler fethedilir. İnsanlar birbirlerini 'köye/taşraya geliniz' diyerek teşvik ederler. Oysa bilseler, el-medine onlar için daha hayırlıdır. Ben kıyamet gününde, geçim sıkıntısına ve şiddetine rağmen şehir hayatına sabredenlere, şahit veya şefaatçi olacağım" (Şulul, 2013:199).

Son söz olarak, Mukaddime'de şehir ile ilgili belirtilen birçok meselenin bugün de varlığını sürdürmekte olması İbn Haldun'un öngörüsünün ve parlak zekâsının tezahürüdür. Bugün nüfusları on milyonlarla telaffuz edilen, devasa gökdelenlerin fetişizmiyle gözleri tırmalayan, metropollerin olası bir krizle karşı karşıya kaldıklarında; açlık, susuzluk, yoksulluk, bulaşıcı hastalıkların yuvası olacağı unutulmamalıdır. Zira kendi kendine yetecek bir mekân tasavvuru söz konusu değildir. Ayrıca hadari umranın sosyal boyutuyla ilgili, İbn Haldun tarafından sunulan tablo da büyük oranda, güncelliğini korumaktadır. "Zevk düşkününü, katı yürekli, ahlaki bozuk, zina düşkününü, bencil, müsrif, gösteriş meraklısı..."

KAYNAKÇA

- ARSLAN, Ahmet (2009). *İbni Haldun*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
BOZARSLAN, Hamit (2016). *Lüks ve Şiddet, İbn Haldun'da Tahakküm ve Direniş*, (M. I. Durmaz, Çev.) İstanbul: İletişim.
BUMİN, Kürşat (2013). *Demokrasi Arayışında Kent*, Konya: Çizgi Yayınları.
CANATAN, Kadir (2013). *İbn Haldun Perspektifinden Bilgi Sosyolojisi*, İstanbul: Açılım Yayınları.
CANSEVER, Turgut (2016). *İslam'da Şehir ve Mimari*, İstanbul: Timaş Yayınları.
CASTELLS, Manuel (1979). *Kent, Sınıf, İktidar*, (A. Erendil, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

- DEMİRCİOĞLU, Aytekin (2013). *İbn Haldun'un İnsan Düşüncesi ve Medeniyet Algısı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- DEMİRKOL, Taner (2010). *İbn Haldun'da Bilim ve Devlet Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- DURKHEIM, Emile (2015). *İntihar*, (Z. İlgelen, Çev.), İstanbul: Pozitif Yayınları.
- DURŞUN, Turan & HASSAN, Ümit (2012). *İbn Haldun'da Uygarlıkların Yükselişi ve Çöküşü*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- ENAN, Muhammed Abdullah (1944). *Ibn Khaldun His Life and Work*, Lahore: The Bengal Art.
- HASSAN, Ümit (2010). *İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara: Doğubaki Yayınları.
- İBN HALDUN (2013). *Mukaddime 1*, (S. Uludağ, Çev.), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İBN HALDUN (2013). *Mukaddime 2*, (S. Uludağ, Çev.), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İBN HALDUN (2011). *Devlet*, (O. Arpaçukuru, Çev.), İstanbul: İlke Yayınları.
- İBN HALDUN (2004). *Bilim ve Siyaset Arasında Hatıralar*, (V. Akyüz, Çev.), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KELEŞ, Ruşen (2006). *Kentleşme Politikası*, Ankara: İmge Yayınları.
- KORKUSUZ Mehmet Hısyar (2010). *1980 Sonrası Milliyetçilik Akımlarının İbn-i Haldun'un Asabiye Modeli Bağlamında Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Yayınları.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali (2013). *Şehirler ve Kentler*, Ankara: Gece Yayınları.
- LACOSTE, Yves (2012). *İbni Haldun, Tarih Biliminin Doğuşu*, (M. Sert, Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- LEFEBVRE, Henri (2015). *Kentsel Devrim*, (S. Sezer, Çev.), İstanbul: Sel Yayınları.
- MERİÇ, Cemil (2011). *Bu Ülke*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MERİÇ, Cemil (1996). *Umrandan Uygarlığa*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MUNFORD, Lewis (2013). *Tarih Boyunca Kent Kökenleri Geçirdiği Değişimler ve Geleceği*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- ÖNDER, Tuncay (2003). *Ekoloji, Toplum ve Siyaset*, Ankara: Odak Yayınları.
- ÖZEL, İsmet (2012). *Üç Mesele, Teknik Medeniyet Yabancılaşma*, İstanbul: TİYD Yayınları.
- PİRENNE, Henri (2014). *Ortaçağ Kentleri*, (Ş. Karadeniz, Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- SAY, Seyfi (2011). *İbn Haldun'un Düşünce Sistemi ve Uluslararası İlişkiler Kuramı*, İstanbul: Harf Yayınları.
- SCHUMACHER, E. Fritz (2015). *Küçük Güzeldir, Önceliği İnsana Veren Bir Ekonomi Anlayışı*, (O. Ç. Deniztekin, Çev.), İstanbul: Varlık Yayınları.
- SEZER, Baykan (2006). *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, İstanbul: Kızılelma Yayınları.
- ŞAHİN, Yusuf (2015). *Kentleşme Politikası*, Bursa: Ekin Yayınları.
- ŞEN, Recepcan (2010). *İbn Haldun'da Şehir ve Medeniyet*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ŞENOL, H. Fırat (2009). *İbn Haldun'da Tarih ve Umran Sorunu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- ŞENTÜRK, Recep (Ed). (2009). *İbn Haldun Güncel Okumalar*, İstanbul: İz Yayınları.
- ŞULUL, Kazım (2013). *İbn Haldun'a Göre İslam Medeniyeti*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- TAHİR, Kemal (1992). *Notlar, Batıllaşma*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- TUNA, Korkut (2013). *Toplum Açıklama Girişimi Olarak Şehir Teorileri*, İstanbul: İz Yayınları.
- ULUDAĞ, Süleyman (2013). *İbn Haldun Hayatı Eserleri Fikirleri*, Ankara: Harf Yayınları.
- WEBER, Max (2015). *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, (M. Ceylan, Çev.), İstanbul: Yarı Yayınları.